

دست‌نوشته‌های اسلامی در بوسنی و هرزگوین

جبریل شادان

اسناد محاکم شرعی بوسنی و هرزگوین سالم ماندند.

سبب سلامت آنها، عنایت خدا، و سپس کار غیر عادی کارگزاران کتابخانه بود که محتویات کتابخانه را از جای سابقش در مدخل جامع سلطان به ساختمان مدرسه «کورشونیه» (یعنی: سربی) - که والی مجاهد، خسرو بگ، آن را برای بزرگداشت مادرش سلجوقه دختر سلطان عثمانی، بایزید، در سال ۱۵۳۷ م ۹۴۳ هـ بنا کرده و پیش از جنگ متروک شده بود - منتقل کردند و پس از هشت ماه به جای دیگر، و باز جای دیگر. و این دفعه چهارم است که در آن، محتویات کتابخانه به محل کنونی اش نقل شده. در آینده به محلی که مورد انتظار است، هنگامی که بنایش پایان پذیرد، در مرکز شهر ساریوو، نزدیک جامع غازی خسرو بگ و خانقاه صوفیه، انتقال خواهد یافت.

نجات دادن دست‌نوشته‌های کتابخانه غازی خسرو بگ از نابودی به فضل خدای - عز و جل - سپس با راهنمودهای رئیس علمای بوسنی و هرزگوین، حضرت دکتر مصطفی تسیریچ، که متولی آن است، و افزون بر آن کوشش‌های داوطلبان و کارگزاران کتابخانه، و پیشاپیش ایشان مدیر کتابخانه، استاد مجاهد مصطفی یحییچ،

نشان کتابخانه غازی خسرو بگ

تجاوزگران، با آتش تویخانه‌شان، سقفها و برخی دیوارهای کتابخانه ملی و دانشگاهی را که صدها هزار کتاب و مجله چاپی و بیش از سیصد دست‌نوشته اسلامی در آن سوخت، ویران کردند. از دست‌نوشته‌های این کتابخانه حدود سیصد دست‌نوشته نجات یافت که دست‌خوش پارگی و آرایش و رطوبت شده، و هم اکنون در وضعیتی اسفبار است و مستوجب نگهداری و ترمیم.

حاصل تجاوز صربها و کرواتها ویرانسازی افزون بر هزار مسجد و جامع و صدها مدرسه، در سایه سکوت مخوف جهانی و سانسور خبری غیر اسلامی - آن هم به رغم تضییع حقوق انسان مسلمان در بوسنی و هرزگوین بود.

به رغم ددمنشانگی تجاوز، دست‌نوشته‌های کتابخانه غازی خسرو بگ - که شمارشان نزدیک به ده هزار است - سالم ماندند؛ همان گونه که افزون بر صد هزار کتاب چاپی و هزاران نشریه و وقفنامه‌ها و

بر جلد شماره سوم نشریه نیمسالانه الفرقان - که «مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی»^۱ در لندن منتشر می‌کند - مجلسی از یک دست‌نوشته کتابی اخترشناختی که در بنیاد خاورشناسی ساریوو نگهداری می‌شده، چاپ کرده‌اند و زیر آن نوشته‌اند که نزدیک به پنج هزار دست‌نوشته در این بنیاد سوخته است!

بوسنی و هرزگوین^۲، در اثنای جنگ داخلی، با خطری جدی مواجه گردید و آثار تجاوز به بشر و حجر و شجر محدود نماند، بلکه تا کتابخانه‌ها کشیده شد. کرواتها بر مرکز اسناد و آرشیو بوسنی و هرزگوین در شهر موستار دست یافتند و کتابخانه‌های ساریوو در طی حمله تجاوز کارانه صربها و کرواتها دست‌خوش تخریب شدند، و تجاوزگران در پی از میان بردن عناصر تمدنی هویت مسلمانان در بوسنی و هرزگوین برآمدند.

تجاوز صربها و کرواتها به ویرانسازی بنیاد خاورشناسی در ساریوو انجامید که نزدیک به پنج هزار دست‌نوشته اسلامی - به زبانهای بوسنیایی و ترکی و عربی و فارسی - در آن سوخت؛ همچنین آثار چاپی بنیاد - که در آنها کتابهای چاپی و نشریات کمیابی بود که عددشان از صد هزار می‌گذشت - سوخت؛ و این خسارتی است برای بشریت.

صورت پذیرفته است.

به شوق حفظ دستنوشتهای بوسنی و هرزگوین، شیخ احمد زکی یمانی رهنمودهایی مبنی بر تشکیل گروهی که با اشراف دکتر کمال عرفات نهبان، مدیر کل مؤسسه الفرقان، به نجات دادن این دستنوشتهها بپردازند، به مؤسسه ارائه نمود و دکتر کمال عرفات نهبان، دکتر محمود سید دغیم را به بوسنی و هرزگوین فرستاد. بر بنیاد این رهنمودها و کوششها، الفرقان به عقد دو قرارداد دست یازید: اولی، برای برداشتن عکس دستنوشتهای نفیس در ریزفیلم (microfilm) ها، و دومی، برای منتقل کردن دستنوشتهها بر دیسکهای فشرده (CD ROM). الفرقان به اتخاذ تدابیر عملی برای انجام دادن این دو طرح پرداخت که خدمات فراوانی به میراث انسانی - که هزاران دستنوشته آن را در بردارند - می کند.

مؤسسه الفرقان - به یاری خدا - بیش از نیم میلیون صفحه عکس برداری شده در ریزفیلم (microfilm)، تهیه کرده که صفحات افزون بر دو هزار دستنوشته از دستنوشتهای کتابخانه غازی خسرو بگ هستند و - این شاء الله تعالی - بزودی، وقتی که فهرستنگاری کنونی شان به پایان رسد، در دسترس پژوهشگران قرار خواهند گرفت. کوششهای الفرقان در راه دستیابی به عکس باقی داراییهای مکتوب این کتابخانه و جز آن، از ذخائر میراث اسلامی ادامه دارد.^۲

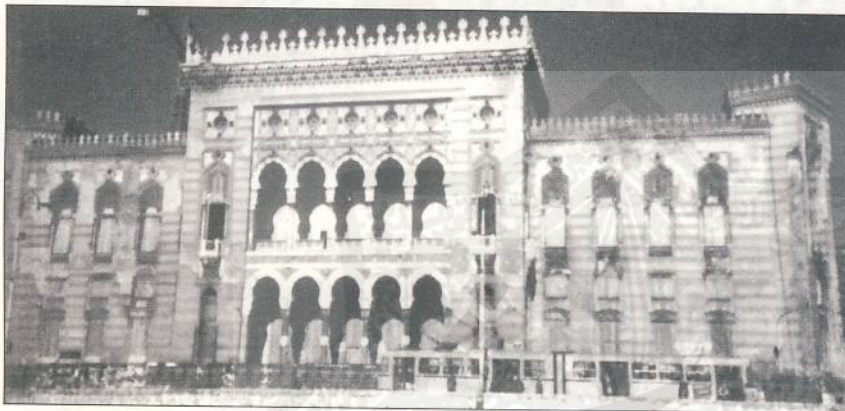
کتابخانه غازی خسرو بگ^۳ در اثنای کوچیدن از جایی به جای دیگر، بسیاری از وسایلیش، به ویژه قفسه ها و گنجه ها را از دست داده است و کارگزاران آن چاره ای جز انباشتن کتب خطی و چاپی بر زمین در شماری از اتاقهای محل موقت کتابخانه نداشتند. منظره کتابهای ریخته شده بر

زمین، برای همه کسانی که اهمیت کتاب و نقش آن را در نگاهداشت حافظه تمدن بشری می دانند، اندوه زاست.

مؤسسه الفرقان به تأمین نیازهای کتابخانه غازی خسرو بگ - از جمله وارد کردن قفسه های فلزی - اقدام کرده است. همچنین به سرمایه گذاری برای نشر جزء چهارم و پنجم فهرستهای کتابخانه - که به ترتیب به دست دکتر فهیم نامیتک و آقای

اجازات نائل گردیده است. او متن این اجازات را در دستنوشته موجود در کتابخانه غازی خسرو بگ، تدوین کرده.^۴

همچنین بیش از یکصد سند از اسناد محاکم شرعی که به روزگار خلافت عثمانی باز می گردد و واگویه گر رخدادهای تاریخی و احکام دینی است و افزون بر هزار وقفنامه اصلی، در کتابخانه غازی خسرو بگ نگاهداری می شود.^۵

کتابخانه ملی و دانشگاهی سارایوو

در اینجا به یاد کرد برخی دستنوشتهای فارسی (یا فارسی دار) این کتابخانه، بنابر دفتر سوم فهرست نسخه های خطی فارسی آن (صص ۸۹-۱۳۴)^۶ و نیز دفتر یکم آن، می پردازیم:

۱. سراج القلوب، ابونصر سعیدبن قطان غزنوی.

کتابی در چهل و پنج فصل، در زمینه تقوی و زهد و تصوف و معارف دین. این دستنوشته احتمالاً در سده هفدهم میلادی رونویس شده.

۲. شرح قصیده البردة مع ترجمه فارسیه، شرح آن از لامعی چلبی دانسته شده.

رونویس کردن دستنوشته در سال ۱۱۲۷ هـ/ ۱۷۱۵ م. در مدرسه حاج مقصود در سیواس به پایان رسیده.

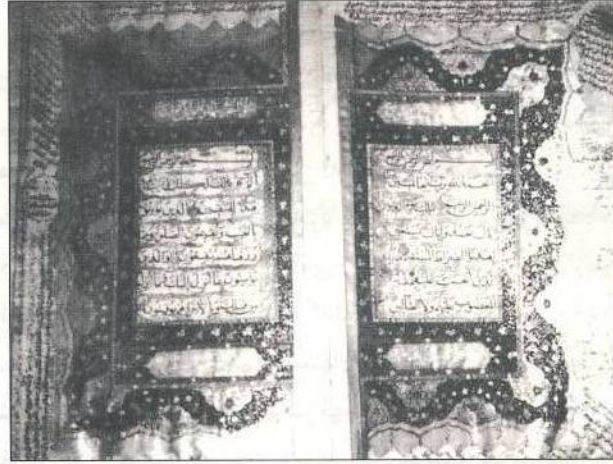
زینل فایبیج ترتیب داده شده اند - و سیاستگذاریهای لازم برای سرعت دادن به تکمیل فهرستنگاری باقی دستنوشتهای کتابخانه پرداخته.

برای وارد کردن دستنوشتهها بر دیسکهای فشرده هم، مؤسسه متولی تأمین مایحتاج کتابخانه از ابزارهای الکترونیکی، به قصد اجرای طرح، به وسیله جدیدترین انواع رایانه و...، شده است.^۷

کتابخانه غازی خسرو بگ، گذشته از کتب متداول خطی، در بردارنده اسناد و مدارک مهم دیگر هم هست.

محمد خانجی از علمای بوسنی بوده که اقطار جهان اسلام را در جستجوی دانش در نوردیده و مصر و حجاز و سوریه و ترکیه را دیده و در علوم حدیث و عربیت و دیگر دانشهای اسلامی از علما و افاضل به کسب

السفلی در پنجشنبه آخر ربیع الاخر سال ۵۷۹ هـ / ۱۱۸۳ م آن را رونویس کرده. در فهرست این دستنوشت را «کهنترین نسخه خطی این اثر در دنیا»، «احتمال» داده اند (که چنین نیست) گویا این نسخه همان است که در تصحیح این اثر، با رمز «سرا» مورد استفاده بوده؛ هر چند اختلافات جزئی در

ویژگیهای آن دستنوشت با دستنوشت مذکور در فهرست هست، ظاهراً ناهمسانیهایی ناشی از سهو گزارشگر است.

۱۳. رساله سعد الدین در بیان توحید (منظوم).

در قالب مثنوی، با جنبه های عرفانی و ظاهراً با نظر به مثنوی جلال الدین بلخی سروده شده. دستنوشت در حواشی، توضیحات فراوان، بیشتر به عربی دارد. آغاز: بشنوای جوینده راه خدا

کو تو جويا بی خدایی با خدا [کذا] ۱۴. کاشف الاسرار و مطلع الانوار (شرح برخی ابیات دفتر نخست مثنوی)، طریفی حسن چلبی.

علی بن مصطفی آن را در قویان (در مجارستان) به سال ۹۸۳ هـ / ۱۵۷۵ م. رونویس کرده است. محمد بن بالی الجندی

آن را به سال ۹۸۵ هـ - در زمانی که کاتب از بیماری و با در گذشته بوده - در «بازار السلطانی» خریده است.

۱۵. معراج الأعمال المأجورة فی الادعية و الأذکار [اصل: الأنکار] المأثورة و الأعمال [اصل: لأعمال] المبرورة.

مجموعه دعاهای و تسبیحها

در سال ۹۷۰ هـ / ۱۵۶۲ م رونویس شده اند.

۱۰. مجموعه ای از آیات قرآن (بی ترتیب) با ترجمه فارسی.

۱۱. قرآن با ترجمه فارسی. مترجم: ناشناس

(ترجمه متأخر می نماید). دستنوشت احتمالاً در سده هفدهم میلادی کتابت شده.

۱۲. تاج التراجم فی تفسیر القرآن لاعاجم (صحیح: للأعاجم)، شاهفور الاسفراینی.

به قول کاتب «المجلده الثالثه» ی تفسیرست، و شامل آیه ۱۰۲ از سوره اعراف تا پایان سوره ابراهیم - علی نبینا و آله و علیه السلام.

ابراهیم بن خضر بن عثمان البلهيجی

کتابخانه خسرویک

۳. رساله معنی (مجموعه معماهای فارسی)، از نویسنده ناشناس، در سده هجدهم میلادی کتابت شده.

۴. گلستان سعدی، در هفتم صفر ۱۰۹۶ هـ - ۱۶۸۱ م. رونویس شده.

۵. پند نامه [منسوب به] عطار. دارای حواشی به زبان ترکی است. در این دستنوشت از

«کتاب نصائح الولد من کلام حضرت مولتا [کذا]! / ظ. مولینا] شمس الدین محمدرومی [علیه] الرحمه» هم یاد گردیده و یک سطر آن رونویس شده.

۶. تحفة العشاق (مجموعه ای از عبارات و اصطلاحات و سخنان فارسی با ترجمه ترکی)، نوشته ناشناسی که پیش از ۹۵۸ هـ / ۱۵۵۱ م می زیسته.

آغاز: به نام خدای عز و جل آغاز کردم... و نام این رساله تحفة العشاق نام نهادم [کذا] هر که به زبان فارسی عاشق شود.

گویا درویش محمد بن محمد، اهل شهر تربینیه، این مجموعه را در سال ۱۲۰۷ هـ / ۱۷۹۲ م رونویس کرده است.

۷. مرغوب القلوب (منظومه اخلاقی - عرفانی در ده فصل کوتاه)، منسوب به شمس تبریزی.

۸. اخلاق محسنی، واعظ کاشفی.

۹. تحفة الواعظین (مجموعه مواظب برای خطیبان نماز جمعه)، ناشناس. کتاب در ۱۲ فصل (مجلس)، احتمالاً براساس تعداد ماههای سال نوشته شده است.

هر دو اثر به دست کمال الدین قوام الدین مسعود

و ذکرها، با ترجمه و شرح فارسی، نگاشته
عبدالله بن عبدالرحمن بن عبداللطیف
الحسینی (الشیرازی الهروی الدشتگی)،
مشهور به اصیل واعظ.

۱۶. در معرفت مزار [آیات مقدسه و
مواضع متبر که در قبة اسلام هراة، همان
عبدالله الحسینی.

دستنوشته احتمالاً در سده شانزدهم
میلاادی رونویس شده.

۱۷. ورد عبدالله انصاری.
دعا و اندرز مؤلف است برای فرزندش،
«نظام الملک».

در حاشیه اش چکامه ای عرفانی به تازی
است از شیخ عبدالقادر.

۱۸. الصحیفة الكاملة [السجّادیة]، با
ترجمه میان سطری به فارسی. به دست ابن
محمد الصادق عبدالوهاب التبریزی در ماه
ربیع الآخر سال ۱۱۹۹ هـ/۱۷۸۴ م کتابت
شده است.

و اینک چند نسخه ای از آرشیهو هرز گوین در موستار^۹:

۱. بحر الغرائب (فرهنگ فارسی به
ترکی)، لطف الدین بن ابویوسف حلیمی.
کتابت شده در چهارشنبه ماه شعبان
۸۹۵ هـ.

۲. ترجمه چکامه «بدء الامالی» به
فارسی.

۳. تحفة وهبی (فرهنگ منظوم فارسی
به ترکی)، سمیل زاده محمد وهبی افندی.
احمد بن علی در ۱۲۴۸ هـ/۱۸۳۳ م.
آن را از روی نسخه ای که همان سال در
عثمانی چاپ شده بود، رونویس کرده!

۴. سبحة صبیان (فرهنگ منظوم
عربی-ترکی-فارسی)، ابوالفضل محمد بن
احمد رومی (زاده بوسنی).

بیشتر شامل واژگان قرآنی است و در

مدارس علوم دینی بسیار رایج بوده است.
۵. پندنامه (منسوب به) عطار.
رونویس شده در ۱۲۶۰ هـ. در شهر
استولانس.

۶. گلستان سعدی.
در سال ۱۲۲۲ هـ رونویس و در
۱۲۵۷ هـ در بوسنی خریداری شده.

۷. مثنوی معنوی، مولانا جلال الدین.
جلد ششم، به دست درویش جعفر در
اواخر رمضان ۱۰۵۰ هـ/۱۶۴۰ م رونویس
شده است.

۸. بوستان سعدی.
رونویس کردنش در ۱۵ محرم ۹۹۱ هـ
۱۵۸۳/ م. پایان پذیرفته است.
۹. صحاح الاعجمیه (فرهنگ فارسی به
ترکی)، هندوشاه نهچوانی [نخچوانی].
دارای حواشی توضیحی.

۱۰. تحفة شاهدی (فرهنگ منظوم
ترکی به فارسی). رونویس کردنش در
۱۲۰۴ هـ/۱۷۸۹ م. به پایان رسیده است.

۱۱. وسیلة المقاصد الی احسن
المراصد (فرهنگ فارسی به ترکی)، تدوین
شده به دست درویشی از طریقت مولوی به
نام خاطر رستم در سال ۱۴۹۸ م.

دستنوشته به دست عبدالرحمن پسر
محمی الدین، اهل شهر آماسیه، رونویس
شده و تاریخ ختم رونویسی، ۲۵ شوال
۹۴۰ هـ/۱۵۳۳ م. است.

۱۲. دیوان حکمت (در زمینه
کیمیگری)، علی الازنیکی (پدر بزرگ
مادری اش، محمد اشرف زاده رومی،
درویش سرشناس طریقت قدری بوده که در
سده دهم می زیسته و گورش در شهر
ایزنیاک است).

۱۳. مجموعه ۷۹ رساله کوتاه در علوم
اسلامی.
۱۴. دیوان حافظ: محشّاست.

۱۵. خمسة نظامی. به خط تعلیق
غیرمغرب.

۱۶. فرهنگ منظوم فارسی به ترکی.
رونویس شده در سال ۱۲۳۸ هـ
۱۸۳۲/ م.

۱۷. مجموعه ای از اشعار باقی، خیالی،
حسینی، شیخ شیرازی، و نیز ادعیه و
منقولات و یادداشتها و فتاوی.

۱۸. چکامه هایی در ستایش خداوند و
پیغمبر - صلی الله علیه و آله و سلم.

۱۹. ترجمه و تفسیر آیاتی از قرآن.
۲۰. لغة فارسی ترکی.

از آن مصطفی، پسر صالح، اهل موستار
بوده است. در دهه سوم ذی الحجّه به سال
۱۱۵۷ هـ/۱۷۴۴ م. کتابت شده است.

پی نوشتها:

۱. مؤسسه الفرقان، بنیادی است که زکی یمانی -
دولتمرد عرب - برای تحقیق و نگاهداری میراث
مکتوب اسلامی در لندن، بنیان نهاده. از
ایرانیان، آقایان ایرج افشار و دکتر سید حسین
نصر عضو مؤسسه هستند. چون این مؤسسه
بیشتر به قلم استاد دکتر محقق - در سومین
بیست گفتار - و نیز به قلم دیگران، به
فارسی زبانان شناسانده شده، در اینجا از معرفی
تفصیلی اش چشم می پوشیم.

۲ و ۳: این بخش ترجمه واره ای است از مقاله «انقاذ
المخطوطات الإسلامیة فی البوسنة و الهرسک»،
مندرج در: الفرقان، العدد الثالث، ص ۲.

۴ تا ۵. این بخش ترجمه و تلخیص پاره هایی است از
«بعض إنجازات مؤسسه الفرقان فی البوسنة»،
مندرج در: الفرقان، العدد الثالث، ص ۱۹.

۶. نگر: الفرقان، العدد الثالث، ص ۱۸.

۷. نگر: همان، همان ش، همان ص.
۸. متن مورد استفاده ما جزوه ای است که آقای نامیر،
دانشجوی بوسنی، به سفارش دفتر نشر میراث
مکتوب به فارسی گردانیده، و در اینجا با این قلم
تلخیص و تحریر می شود. برخی آگاهیها را ما بر
آن افزوده و احیاناً آن را اصلاح کرده ایم.

۹. باز بنا بر جزوه آقای نامیر که از جلد دوم فهرست
نسخه های خطی فارسی در آرشیهو هرز گوین در
شهر موستار، در آن استفاده شده است.